

Europa Nostra oklevél a mádi zsinagóga műemléki helyreállításáért Komoróczy Géza

A *laudáció*, dicsérő- vagy köszöntő-beszéd, mindig hálás feladat. A lényege egy-két szóban is megfogalmazható: köszöntjük a kitüntetetteket, örvendünk, hogy ők kapták az Európai Unió egyik tekintélyes intézményének kitüntető oklevelét, gratulálunk.

Ha tréfára akarnám venni, azt mondanám: úgy vagyunk most, mint a mádi zsidó, aki elindult a szekeren, majd hosszú utazás után ismét a háza előtt találta magát. Alig több mint egy éve itt álltunk a helyreállított épület avatásán, azután felültünk szekereinkre, autóinkra, és most itt vagyunk megint.

Háromfelé irányul most a dicséret és köszöntés. Dicsérnünk kell magát az épületet, dicsérni a községet, amely fenntartotta, és *last but not least* dicsérni kell a szakembereket, kiváló műemléki művészeket, akik visszahozták a romlásból, régi – vagy a réginel is ragyogóbb – fényében szemünk elé varázsolták.

De előtte még köszönet-teli említés illeti azokat, akiknek erkölcsi és anyagi támogatása lehetővé tette, hogy a munka meginduljon és Magyarországon szokatlanul gyorsan befejeződjen. A *World Monuments Fund* “Zsidó örökség támogatási program” (*Jewish Heritage Grant Programme*) támogatása évek során át számos országban hozzájárult ahhoz, hogy a zsidó községek elpusztítása után gazdátlanra vált emlékek fennmaradjanak, s méltó új rendeltetéssel lehetőleg a megmaradtak vegyék át örökségként; nem temetői szolgálat ez, sokkal inkább a családi örökség továbbadása. Mádton a munkálatokhoz szükséges anyagi források oroszánrészt a Kincstári Vagyoni Igazgatóság adta: becsülettel és nagyvonalúan teljesítette kötelességét azzal, hogy valamennyiünk közös vagyonából juttatott, nem keveset, e nemes célra.

Es örömmel kell köszönetet mondani a hollandiai székhelyű *Europa Nostra Federation*-nak, amely egy önmagában is értékes, de helyi értékén túlnövő jelentőségű zsidó emléket, új állapotában, kitüntetésre méltatott, mellesleg, 1989 óta egyáltalán nem egyetlenként a Magyarországon befejezett műemléki rekonstrukciók közül.

Dicsérem az épületet. Mesterének nevét nem ismerjük: egy borteremelő és borkereskedő zsidó község a XVIII. században még nem tartotta fontosnak, hogy megörökítse, bár ebből a korból Óbudán – polgárosult közegben – már fennmaradt az építész neve is. Az óbudai Nepauer Mátyás Máté hivatásos templom-építész volt, keresztény; nem tartom lehetetlennek, hogy a mádi zsinagógát is keresztény mester építette, ez példája nemcsak – nem is annyira – az együttélésnek, inkább annak, hogy a professzionalizmus az életben magasabb szint, mint a felekezetiiség. Az épületről meglehetősen biztonsággal állíthatjuk, hogy 1795-ben épült, a kapuív kőbe vésett héber betűs évszáma egyértelmű, de azt állítom, ugyanilyen egyértelműséggel, hogy a belső munkálatokat: festést, berendezést csak mintegy három év múlva fejezték be: az előtérben a persely fölött eredeti állapotában megmaradt felirat héber szövege csak akkor pontos, ha az egyik megjelölt betű alapján az 1798 évszámot olvassuk ki benne.

Néhány középkori zsinagógánkon kívül, mint Sopron és Buda, amelyeket régészeti módszerekkel tártak fel, több épület fennmaradt a XVIII/XIX. század fordulójának évtizedeiből is: Tarcal (1779), Bonyhád (1795), Mád, Nagykanizsa (valamikor 1805 után), Alberti-Irsa (1809), Hőgyész (1815). Mindezek közül egyedül Mád maradt a Holocaust után is – némi jóindulattal – épnek mondható: szörnyű leromlásában is megmaradt az eredeti minden lényeges elemének legalább valami nyoma.

Dicsérem a mádi zsidó községet. A történetírás méltatlanul elfeledkezett róla. Nincs szócikke Ujvári Péter *Zsidó lexikon*-ában (1929), sem a jeruzsálemi *Encyclopaedia Judaica* (1972) megfelelő kötetében, amely lexikon pedig általában informatívabb, mint a magyarországi források. Tulajdonképpen Gazda Anikó adott róla először részletes leírást 1989-ben, éppen a zsinagógára összpontosítva.

A XVIII. századi zsidó-összeírások alapján megállapítható, hogy a községben – az Erdődy-birtokon – a zsidó település, mint a Hegyalja egész területén, éppen abban az évszázadban alakult ki és gyarapodott rohamosan. A zsidók megtelepedésének és gazdagodásának alapja a borkereskedelem volt, Lengyelország, Litvánia, Oroszország, Ukrajna felé, versengésben görög és örmény kereskedőkkel. A mádi zsidók anyagi erejéről a zsinagóga és az előtte álló, egykor jesivát is magába fogadó rabbiház tanúskodik, nem is annyira az építészet, mint inkább a belső díszítés.

A község neve a XVIII. század végén már forgalomban volt az askenázi zsidó világban. Ezekiel Landau prágai rabbi, korának egyik legnagyobb rabbinikus tekintélye, állást foglalt arról, hogy a nevet a zsidó írásbeliségben használatos változatok közül (Mad, Maad, Mada, Made, Madi) a hivatalos magyar Mád formában kell használni. A név pontos írásmódja különösen válólevekben volt fontos. Ahol sok a válás, ott sok a házasság és a szülés is. A XVIII. század középső harmadában egy lengyel borkereskedő, Dov Ber Bolechów, aki évtizedeken át sokfelé eljutott Északkelet- és Kelet-Magyarországon, héber nyelvű emlékiratában azt írja, hogy Mádon sok *mohél* él, metsző, aki a körülmetélést végzi, mert “népes község”.

A belső tér héber feliratai megőrizték a zsinagóga néhány adományozójának nevét: “az előljáró (*kacin*), Jichak Beran úr”, “Málkha asszony, Jichak úr felesége”, “a jámbor asszony, Schendl úrnő, *reb* Jichak úr leánya”, “a tekintélyes Abraham Teitelbaum úr, és felesége, az úrnő”. Más forrásból ismerjük az építkezés előtti évtizedből a rabbi nevét is: Mose Wahl.

A mádi zsidók vallási felfogásának értelmezéséhez némi támpontot ad a Tóraszekerény mellett elhelyezett arámi–héber felirat, amelynek szövege a *Zohar* részletét tartalmazza. A zsidó misztika egyik főműve különösen kedvelt volt a kabbalisták, a XVIII. század végén pedig a haszidok körében. A hagyomány szerint a korai haszidizmus egyik nagy hatású egyénisége, Lévi Jichak ben Méir berdicsevi *caddik* utazásai során 1783-ban felkereste Mádot, és eszméi nagy hatást tettek Wahl rabbira. Valamivel később pedig Menahém Mendel rimanóvi *caddik* járt a községben. A XVIII/XIX. század fordulóján Mád nem volt haszid község, bár később épült itt haszid imaház is, de a haszid eszmék színezték zsidóságukat. Nem lehetetlen, hogy Abraham Teitelbaum rokona volt a Lengyelországból sátoraljaújhelyivé lett Mose Teitelbaum csodarabbinak. A temetőben több XIX. századi Teitelbaum sírköve áll, a család mádi ága tartósan itt élt.

Nem maradhat említés nélkül a zsidó község mellett a nagyobb község sem: maga Mád, amelyben a XVIII. században sok száz főre növekedő zsidó község otthonra talált. A zsidó utcák, negyedek, a reprezentatív épületek mindenütt formálták a városképet, a XVIII. században még csak a település központján kívül ugyan. Mád maga is ezeknek a zsidó kereskedőknek köszönheti felvirágzását: ők adták el a bortermését. Most már a községre hárul az a kötelesség, hogy gondosan megőrizze elpusztított zsidó lakosságának emlékét, térbeli és tárgyi nyomait.

És dicsérem a szakembereket, akik ezt a régi-új zsinagógát életre keltették. A művészettörténeti feltárást jelentős részben Dávid Ferenc végezte, mint minden munkáját, mesteri tökélytel ezt is. Csak aki régész szemmel nézi a műemléki feltárást

követő rekonstrukciót, amelynek eredményét most láthatjuk, csak az tudja, milyen felkészültséget, mennyi fáradságot, sőt, önuralmat igényel ez a munka. Gondosan fel kell tártani, ami megmaradt, módszeres és szigorú képzelettel rekonstruálni, ami elveszett. Önuralom kell ahhoz, hogy az ember lehetőleg ne változtasson ott, ahol maga inkább más megoldást választana: más művének szegődött ihletett szolgájává. Benkő Ágnes és Wirth Péter körmönfont gondossággal tervezték meg a helyreállítást. Magam többször jártam az épületben az elmúlt évtizedekben, valamelyest követni tudtam gyors leromlását. A régész lezárja a rekonstrukciót azon a ponton, ahol a maradványok végetérnek. Lehet, hogy az eredeti belső festésből egy-egy kis faldarab, ahogyan szokás, üveg alatt megmaradhatott volna itt is: éppen dicséretéül annak, milyen hűségesen és pontosan jártak el a rekonstrukcióban. A Tóra-olvasó emelvény (*bima*) az orthodox hagyományt követi, a belső berendezés az eredeti darabok halvány emléke és nyomai alapján alakult ki képzeletünkben. Wirth Péter apostagi helyreállításának másfél évtizeddel ezelőtti tervezetéből értettem meg a műemléki rekonstrukciónak azt a feladatát, amely Mádon is nagyszerű megoldáshoz vezetett. Az ilyen jellegű munka, amely végeredményben egy régi épületet ment meg, újraélesztés, *resuscitatio*: ha akarom, új épület, amely immár a mának szól. Bele kell helyezni az időközben megváltozott városképbe, lehetővé kell tenni használatát, gondoskodni kell, nagyobb körültekintéssel, mint a korszerű anyagokból és technikával készült új épületeknél, az állagmegóvásról; Mádon a korábbi külső tatarozás során éppen ez nem történt meg kellő gonddal. A műemléki rekonstrukciót a színész, zenei előadóművész teljesítményéhez lehet csak hasonlítani, Benkő Ágnes, Wirth Péter és munkatársaik Mádon ezt végezték el, mesterien.

Mi legyen a magyarországi zsinagógákkal? Ezt kell kérdeznünk, a formális ünneplést megtörve, ünnepi alkalomkor is. Zsinagógáinkkal, amelyeket már nem használnak, mert aki használná, nincs; amelyek a zsidók deportálása, meggyilkolása, menekülő elvándorlása, az épületek magára maradása, netán az 1950/80-as években kikényszerített vagy felelőtlen eladása óta üresen állnak, romlanak, pusztulnak. Mi legyen a régi közösségi épületekkel, amelyeket a zsidóság – jelül beilleszkedésének az ország társadalmába – a XVIII. század óta mint városképi jelentőségű középületeket emelt, de amelyeknek ma már nincs közössége, amelyet a zsidóság nem tud fenntartani? Kivé a több száz elhagyott, gazdátlan épület? Ki viselje gondját? Kérdések, amelyekre nincs – egyelőre nincs – közmegegyezéses felelet. A használaton kívüli zsinagógák átépítése különféle közönséges, gyakorlati rendeltetéssel, például, birközöcsarnoknak, stúdióknak, irodáknak, kiállítóhelyiségnek, mindezekre van példa, nem lehet megoldás. Sok érték ment veszendőbe ily módon az elmúlt évtizedekben. Elvesztette értékét az átalakításban, sőt, a profán használat nem egyszer valóban sérti az egykori templom emlékét. Elbitoroltak, persze, nálunk egy-egy katolikus vagy református templomot is, sokat ugyan nem, s a néhánynak az emlékezetét is mint fájdalmas veszteséget tartja számon a köztudat. De a zsinagógák nagy többségét tényleg gondatlanul, felelőtlenül hagytuk veszendőbe menni, ugyanúgy, mint 60 éve, amikor az ország meg sem próbálta feltartóztatni a deportáló vonatokat.

Régi váraink, amelyeket a XVIII. század elején leromboltak, csekély maradványaikban is megbecsült emlékek. Ahol lehet, csekély részleteiket is nagy gondal állítják helyre. Az elárvult zsinagógák közül igen sok csupán mint épület is megérdemli a megbecsülést, a gondos fenntartást.

Mád mesteri példája annak, hogy amit meg kell tartanunk, azt meg is lehet.